

МОВНА НОРМА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

К. Я. Климова

Анотація. Автор висвітлює окремі аспекти проблеми формування культури мовлення студентів, зупиняється на системі комунікативних ознак, з-поміж яких правильність і чистота мовлення посідають чільне місце.

Ключові слова: мова, мовлення, мовна норма, правильність мовлення.

Аннотация. Автор освещает отдельные аспекты проблемы формирования культуры речи студентов, останавливается на системе коммуникативных качеств, среди которых правильность и чистота речи занимают особое место.

Ключевые слова: язык, речь, языковая норма, правильность речи.

Summary: The author highlights certain aspects of formation of speech culture among the students, stressing upon the system of communicative indicators, among which correct and flawless speech are essential ones.

Key words: language, speech, language norm, flawless speech.

Формування культури мовлення майбутнього вчителя, спроможного стати мовленнєвим взірцем, носієм комунікативної культури у суспільстві, завжди було актуальною лінгводидактичною проблемою. У статті *поставлено завдання* — уточнити значення термінів "культура мови" і "культура мовлення", спираючись на праці з конкретного мовознавства та лінгвометодики, а також розглянути літературні норми сучасної української мови у культуромовній площині.

Термін "культура мови" — багатозначний. По-перше, це (за визначенням С. Єрмоленко) "рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети і обставин спілкування" [1, с. 285]. По-друге, культура мови — окрема галузь мовознавства, головним завданням якої є "виховання

навичок літературного спілкування, засвоєння і стабільне використання літературних норм у слововжитку, граматичному оформленні мови, у вимові та наголошуванні, неприйняття спотвореної мови або суржику" [1, с. 285-286]. Окрім того, культура мови, за визначенням Л. Струганець, — це "1) сукупність комунікативних якостей літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання; 2) культивування (удосконалення) літературної мови й індивідуального мовлення, виявлення тенденцій мовного розвитку, реальне втілення у мовній практиці норм літературної мови, відповідна мовна політика у державі ... " [2, с 1]. Як складова загальної культури людини, "культура мови, — за словами В. Русанівського, — передбачає вироблення етичних норм міжнаціонального спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника" [3, с. 7]. У навчальному посібнику для студентів ВНЗ "Культура української фахової мови" (Л. Мацько і Л. Кравець), *культура мови* визначається як інтегративна наука про ефективність мовного спілкування, наближена до риторики, комунікативної лінгвістики, лінгвокультурології. Термін "*культура мовлення*" означає галузь прикладного мовознавства, лінгводидактичну науку, що "вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний та особистісний аспекти їх культуромовної діяльності" [4, с. 7]. Отже, розрізнення культури мови і культури мовлення зумовлено різницею між мовою і мовленням — вербальними засобами спілкування і способами їх використання конкретними мовцями для реалізації тих чи інших комунікативних намірів.

Мовні норми реалізуються у конкретних мовленнєвих актах. Автор першої вузівської програми "Основи культури мовлення" (1976) і першого підручника до цього курсу професор Б. Головін визначав *культуру мовлення* як сукупність і систему комунікативних якостей мовлення [5]. М. Ільяш поняття *культури усного й писемного мовлення* виразив через володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях з урахуванням умов і цілей комунікації [6].

Різним аспектам проблеми культури українського мовлення носіїв присвячено мовознавчі та лінгводидактичні дослідження (Н. Бабич, Л. Бондарчук, М. Вашуленко, С. Головащук, Д. Гринчишин, Т. Донченко, С. Єрмоленко, С. Караванський, А. Коваль, Л. Кравець, Л. Масенко, Л. Мацько, О. Олійник, М. Пентилюк, М. Пилинський, О. Пономарів, В. Радчук, В. Русанівський, О. Селіванова, Т. Симоненко, Л. Ставицька, Л. Струганець, Є. Чак, С. Шевчук та ін.). На сьогодні в Україні видано велику кількість підручників, навчальних посібників, довідників, словників (у тому числі електронних), які забезпечують належне наукове підґрунтя процесу засвоєння норм сучасної української літературної мови, є джерелом підвищення рівня культури мовлення. Актуальній проблемі упорядкування українського правопису присвячено ряд сучасних мовознавчих праць (В. Німчук, П. Гриценко, І. Вихованець, А. Загнітко, Л. Масенко, О. Пономарів та ін.).

С. Єрмоленко з-поміж *ознак високої культури мови* виділяє такі, як: точність, ясність, виразність, стилістична вправність та майстерність у доборі структурних варіантів висловлювання, у використанні лексичних та граматичних синонімів; ознаками *низької культури мови* є порушення правил слововживання, граматики, вимови та наголошення, написання; мовні стереотипи, недбалість у висловленні, що свідчить про бідність думки. Культура *усної мови* ґрунтується на традиціях багатшого на варіанти (порівняно з культурою писемної мови) спілкування освічених кіл суспільства [1]. Ми цілком поділяємо думку вченої про те, що основи мовленнєвої поведінки, закладені у дошкільному та шкільному віці, вдосконалюються протягом життя.

У книзі "Антисуржик", яка вже майже два десятки років є дієвим помічником-довідником для всіх, хто працює над усуненням мовленнєвих помилок, О. Сербенська наголосила на тому, що формування культури мовлення — це свідомий процес: "Високої мовної довершеності досягає, як правило, та людина, яка багато працює над опануванням мовою, прагне правильно говорити, ... усвідомлюючи, що "Я є мова" [7, с. 7]. Ця постійна

потреба у мовному самонавчанні найбільшою мірою стосується студентів — майбутніх учителів.

Характеризуючи процес засвоєння мовних норм студентською молоддю, А. Кузьмінський відмічає його залежність від мотивації студентів до навчання та соціальних факторів, якими є політичні зміни у суспільстві та його демократизація, розвиток різних жанрів і стилів мовного спілкування, розширення інтегральних зв'язків, міжетнічного та міжсоціумного спілкування, обмежена цензура слова тощо [8, с. 7].

Показово, що державні структури, громадськість, освітні кола та українські ЗМІ не залишають поза увагою культуромовні питання. Прикладом є конференції "Мовне обличчя міста", проведені у Черкасах за участю провідних українських науковців, учителів, студентів, представників органів місцевого самоврядування. Аналіз суспільної мовної картини міста дозволив Н. Голуб виділити небажані явища у функціонуванні мови, такі як: лібералізація норм, вульгарність, розкутість, невимогливість до мовно-виражальних засобів, бідність словника, зверхній, іронічний тон, активне формування розмовно-фамільярного типу мовленнєвої культури [9, с. 40-41].

Міркуючи над причинами появи інвективної лексики у мовленні студентів — майбутніх інтелігентних фахівців, — дослідники вважають основними з них потребу виразити агресію, принизити співрозмовника, застосувати своєрідну "форму насильства у спілкуванні", "психологічний тероризм". Як вияв антиетикету у суспільстві, інвективна лексика є звичною у колах інтелектуально обмеженої, розбещеної молоді, де проводить свій вільний час певна частина студентства. Намагаючись виокремитися з-поміж сокурсників своєю досвідченістю у житті, такі юнаки і дівчата цинічно вживають у розмові нецензурну лексику, яка, на жаль, не знаходить опору в однолітків, хоча й викликає в них внутрішнє обурення. Слід взяти до уваги, що внаслідок десемантизації "матірні слова" нерідко переходять у розряд вставних часток і вживаються мовцями автоматично, несвідомо. У такому разі їх можна

розглядати як слова-паразити, які теж засмічують мовлення. "Синдром Еллочки-людоділки" – вербальна безпорадність у поєднанні з претензією на вишуканість – не поодинокий серед студентства, він обертається серйозною бідою для всієї системи вищої освіти. У багатьох країнах вживають заходів щодо заборони публічного вживання нецензурних слів. Так, російські вчені запропонували ввести "лінгвістичну поліцію", яка накладає штрафи на недбалих представників мас-медіа. У публічному обговоренні проблеми бруднослів'я молоді беруть участь органи студентського самоврядування — студентські братства.

Поняття *"культура усного і писемного мовлення вчителя"*, у порівнянні із загальним визначенням культури мовлення носія, наведеного вище, має деяку специфіку, яка полягає у спрямованості педагога-комуніканта на досягнення навчальної, виховної і розвивальної мети спілкування з учнями.

Культура мовлення вчителя, на думку М. Вашуленка, "передбачає: понятійно-термінологічну чіткість, багатство, виразність, дохідливість, здатність урівноважувати мовлення вчителя та можливості сприймати його учнями; багатоплановість, адекватність навчально-виховним завданням. Ґрунтується на: сформованості у вчителя понять про мову, її функції, мовлення і спілкування; глибокому знанні тем, які викладає; прагненні і потребі в оволодінні механізмами спілкування; моделюванні очікуваного спілкування; здатності організовувати спілкування з учнями і керувати цим процесом; аналізі результатів керування спілкуванням і мовленням" [10, с. 14-15].

Культура мовлення майбутнього вчителя передбачає, поряд із виразністю, багатством, доступністю, впливовістю, чистотою, доречністю, логічністю, точністю, *правильність* як основну комунікативну ознаку.

Правильність мовлення вчителя є, на нашу думку, основною ознакою сформованості його мовнокомунікативної професійної компетентності, оскільки передбачає систематизовані знання літературних норм сучасної української мови і вміння їх використовувати практично.

Логічний зв'язок між поняттями: *культура мислення — культура мовлення — правильність мовлення — мовна норма — мовнокомунікативна компетентність* — підтверджує вислів М. Пентилюк: "Опанування норм сприяє підвищенню культури мови, а висока мовна культура є свідченням культури думки. Щоб говорити і писати правильно, треба добре знати всі розділи мовної системи" [11, с. 16].

Із правильністю мовлення безпосередньо пов'язана така його комунікативна ознака, як чистота (за Н. Бабич, це дотриманість орфоепічних норм, відсутність помилок, зумовлених впливом інших мов, діалекті; використання унормованої лексики, відсутність позалітературних елементів; належна інтонаційна оформленість речень як виражальний засіб звукового мовлення — компонент виразності).

Формування правильності і чистоти усного мовлення майбутніх учителів — процес, набагато складніший, ніж робота над подоланням помилок у писемному мовленні. Труднощі зумовлені насамперед *психологічними чинниками*: спонтанністю усних висловлювань, нерідко відсутністю можливостей внести у своє або чуже мовлення корективи (через побоювання порушити хід розмови або з етичних міркувань). Окрім того, студенти усвідомлюють, що рівень культури усного мовлення вчителя будь-якого фаху визначається його співрозмовниками (колегами, школярами, батьками учнів та ін.) безпосередньо у процесі професійного спілкування. Ці та інші фактори нами було враховано при аналізі типових мовленнєвих помилок у студентів-нефілологів під час моніторингу якостей мовлення студентів нефілологічних спеціальностей університетів.

Вищесказане дозволило дійти ряду *висновків*. По-перше, розглянувши літературні норми сучасної української мови у культуромовній площині, ми з'ясували ряд питань, пов'язаних із функціонуванням української мови в сучасному інформаційно-комунікаційному просторі. По-друге, лінгводидактична проблема формування складових мовнокомунікативної

професійної компетентності майбутніх учителів: орфографічної, фонологічної та орфоепічної, лексичної і фразеологічної, граматичної та пунктуаційної, стилістичної та дискурсивної — має теоретичне підґрунтя, закладене у працях із загальної лінгвістики та українського мовознавства. Окреслене у статті коло питань має беззаперечні *перспективи*, зокрема, дає поштовх до глибоких лінгвометодичних досліджень, які дозволять розробити оптимальні технології формування мовної особистості вчителя-професіонала.

Література

1. Єрмоленко С. Я. Культура мови // Українська мова: Енциклопедія. — [2-ге вид.]. — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 285—286.
2. Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів / Любов Василівна Струганець. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2000. — 88 с.
3. Олійник О. Світ українського слова : навч. посібник. — К. : "Хрещатик", 1994. — 416 с.
4. Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : навч. посіб. / Любов Іванівна Мацько, Лариса Вікторівна Кравець. — К. : ВЦ "Академія", 2007. — 360 с. (Альма-матер).
5. Головин Б. Н. Основы культуры речи : учеб. [для вузов по спец. "Рус. яз. и лит."] / Борис Николаевич Головин. — М. : Высш. шк., 1988. — 230 с.
6. Ильяш М. И. Основы культуры речи: [учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов] / Михаил Иванович Ильяш. — Киев ; Одесса: Вища шк., 1984. — 187 с.
7. Сербенська О., Редько Ю., Федик О. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. — Львів : Світ, 1994. — 152 с.
8. Кузьмінський А. І. Високий рівень мовної культури — імперативна вимога часу / Анатолій Іванович Кузьмінський // Мовне обличчя міста: Черкаси

— 2008 : матеріали наук.-практ. конф.; Черкаси : Брама-Україна, 2009. — С. 5—11.

9. Голуб Н. Б. Риторика в контексті загальної і мовленнєвої культури / Ніна Борисівна Голуб // Мовне обличчя міста : Черкаси — 2008 : матеріали наук.-практ. конф.; Черкаси: Брама-Україна, 2009. — С. 40—51.

10. Вашуленко М. С. Вимоги до фахової мовленнєвої підготовки студентів — майбутніх учителів початкових класів / Микола Самійлович Вашуленко // Шляхи вдосконалення мовної компетенції сучасного педагога : матеріали регіональної науково-методичної конференції, 27 березня 2008 р. — Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2008. — С. 6—12.

11. Пентилюк М. Культура мови і стилістика : пробний підручник [для гімназій гуман. профілю] / Марія Іванівна Пентилюк. — К.: Вежа, 1994. — 240 с.